

1. Смолій В, Степанков В. Українська державна ідея XVII-XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. - К., 1997. - С.29; 2. Яковенко Н. Шляхта в козацькій революції середини XVII ст. (полемічні зауваги до схеми В'ячеслава Липинського) // Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів. Матеріали другої польсько-української наукової зустрічі (Львів, 12-13 жовтня 1995 р.). – Львів-Люблін, 1996. - С.22; 3. Блок М. Апологія истории или ремесло историка. - М., 1986. - С.38; 4. Гутнова Е.С. Сословно-представительские собрания средних веков в истории европейской цивилизации // Цивилизации. - М., 1995. - С.203; 5. Описи Київського намісництва 70-80 років XVIII ст. - К., 1989. -С.144-149; 6. Центральний державний історичний архів України в м.Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф.193. – Оп.2. – Спр.784. – Арк.147; 7. ЦДІАУК. – Ф.193. – Оп.2. – Спр.23. – Арк.47; 8. ЦДІАУК. – Ф.193. – Оп.2. – Спр.23. – Арк.47; 9. ЦДІАУК. – Ф.193. – Оп.2. – Спр.23. – Арк.283; 10. Див. детальніше: Кривошея В.В. Соборність України: становлення ідейних засад (середина XVII – початок XX ст.) // Українська соборність: Ідея, досвід, проблеми (До 80-річчя Акту Злуки 22 січня 1919 р.) / Збірник. - К., 1999. - С.50-60; 11. Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі - ІР НБУ). – Ф.ІІ. - № 4. – Арк.50; 12. ІР НБУ. – Ф.ІІ. - № 195. – Арк.12; № 4. – Арк.34, 45, 62; 13. ІР НБУ. – Ф.ІІ. - № 4. – Арк.30; 14. Симон Г. Мёртвый хватает живого. Основы политической культуры России // Цивилизации.-1991. - № 4. –С.117; 15. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). - К., 1999. - С.214; 16. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). - К., 1999. - С.216; 17. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. - К., 1998. - С.118; 18. Кіржаєв С., Ульяновський В. Причинок до студії української орієнталістики 1920-1930-х років: незнаний збірник «Україна і Схід» // Україна в минулому. - К. - Львів, 1993.-Вип.IV.-С.83-84; 19. Див.: Кривошея В. Етнічний склад української козацької старшини (1648-1782) // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. - Збірник серії “Політологія і етнологія”. - Вип.2. - К., 1997. - С.37-45; 20. Див. детальніше: Кривошея В. Еліта нації і еліта суспільства (або деякі питання української генеалогії) // Розбудова держави. - 1997. - № 1. - С.48-55; 1998. - № 1-2. - С.98-105; 21. Алепский П. Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Москву. - М., 1898. - С.15.

Г.Г.Кривчик, В.М.Барасєв, О.В.Щербакова

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ДІАЛЕКТИКИ ТА ПРИНЦИПІВ ІСТОРИЗМУ І ОБ'ЄКТИВНОСТІ В ДОСЛІДЖЕННІ НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Взагалі актуальність і практична значущість досліджень з методології історії тісно пов'язана з самою історією як наукою, котра вивчає не тільки минуле, але й майбутнє. Адже, як слушно сказано в Екклізіасті, до речі, фактично одному з перших есе на тему діалектики, “що було, то й буде; що робиться то й робитиметься, і немає нічого нового під сонцем.”¹ Тож уроки історії слід ретельно вивчати. Принаймні для того, щоб не давати надалі приводів історії (пригадаймо принагідно вислів видатного російського історика В.О.Ключевського) помститися людям за неуцтво і нехтування історичним досвідом.²

Відтак сьогодні виникла особлива потреба в активізації наукової думки в методологічній царині. Адже усім зрозуміло, що слід довести до кінця ревізію, переосмислення нашої історичної спадщини і очистити історію, зокрема вітчизняну історію ХХ ст., від ідеологічно обумовлених переконачень і стереотипів. Однак, на наш погляд, мова йде не тільки про загальновідомі ідеологеми радянської доби, але й про сучасні.

На жаль, слід визнати, що в багатьох випадках поки що відбулася лише проста заміна одних міфів на інші. Те, що раніше вважалося злом, наразі називається добром. Те, що у свій час надмірно звеличувалося, сьогодні рішуче розвінчується. До того ж, як вже неодноразово було в історії, робиться це одними й тими ж особами. Схематизм, хай оновлений, продовжує існувати, визначаючи й спосіб мислення дослідників, і особливості застосування ними методологічного інструментарію до вивчення розвитку соціально-політичного устрою в колишньому СРСР. Тому доводиться погодитися з твердженням російського політолога і історика О.М.Полякова про те, що історики часом вивчають не реальні особливості соціального ладу, характерні для того чи іншого історичного суспільства, а підганяють соціальні системи, що реально існували, під заздалегідь задану схему³.

Знак “плюс” змінився на “мінус” або навпаки, але сутність методологічного підходу до висвітлення тих чи інших подій залишилася незмінною. Чи просунулися в такому разі ми хоча б на крок до правди, чи натомість усе більше віддаляємося від неї? І чи є той

інструмент, що дасть нам змогу відповісти на поставлене запитання, зробить нас здатними досягти історизму у баченні та об'єктивності у висвітленні минулого?

Уже в самій назві цієї статті міститься відповідь на останнє запитання: так, цей інструмент є, і він зветься діалектичним методом. Підозрюємо, що дехто з критично налаштованих до діалектики читачів відразу втратить інтерес до даної статті, дехто рішуче заперечить нам: мовляв, цей інструмент вже морально застарів, він виявив свою недосконалість, застосовувався ідеологами тоталітарного комуністичного режиму тощо. Однак тоді постає нове запитання: а чи справді користування цим інструментом здійснювалося, образно кажучи, згідно з інструкцією, чи, може, тільки створювалася видимість користування ним.

Швидше за все – останнє. Візьмемо, скажімо, популярні у свій час монографії та навчальні посібники з проблем методології історії В.А.Дьякова, Є.М.Жукова, В.В.Іванова, І.Д.Ковальченка та ін.⁴ Аніскільки не сумніваючись у високій науковій кваліфікації знаних учених, візьмемо, однак, на себе ризик констатувати, що саме питання про діалектичний метод та його застосування викладені ними здебільшого декларативно; відповідні міркування з цього питання можна розглядати скоріше як данину ідеології, ніж наукову розвідку. Те ж саме в творах на конкретно-історичну та історико-партійну тематику. Як правило, тут усе обмежувалося відповідною ритуальною заявою у вступній частині. На кшталт того, що методологічною основою праці є твори класиків марксизму-ленінізму та розроблений ними діалектико-матеріалістичний метод історичного дослідження.

До речі, сам “класик”, знавець діалектики, яким, безумовно, був В.І.Ленін, часто-густо на догоду політиці некоректно застосовував діалектичний метод. Зокрема, аналізуючи антагоністичні суперечності російського дореволюційного суспільства і цілком правильно виявивши в ньому наявність різних соціально-економічних укладів, він, на нашу думку, дещо перебільшив питому вагу капіталістичного укладу і натомість недооцінив феодальний і дофеодальний характер російського суспільства. Внаслідок цього дав йому необґрунтовану оцінку як такому, що нібито цілком дозрів до комуністичних трансформацій.

Щодо висвітлення істориками розвитку радянського суспільства, то вони, й ми не виняток, здійснювали це не з діалектичних а, швидше, саме з метафізичних та ідеалістичних позицій. Адже вся історія “країни Рад” подавалася як керовані партією процеси безперервного економічного зростання, вдосконалення суспільних відносин, невпинного підвищення добробуту радянського народу, тобто як кількісне накопичення матеріальних благ та всіляких позитивних змін у суспільстві. Якщо й була згадка про суперечності, то лише про ті, що успадковані від минулої капіталістичної формації, або ті, що обумовлені згубним впливом “гниючого” капіталістичного Заходу. Відомий філософ О.О.Зінов'єв, мабуть-таки, помилявся, стверджуючи, що перетворення марксизму в панівну державну ідеологію супроводжувалося перетворенням діалектики зі знаряддя пізнання складних явищ дійсності на знаряддя ідеологічного шахрайства і одурювання людей.⁵ Насправді використання діалектичного методу в працях радянських істориків було рідкісним явищем.

Шукати в комуністичній формації будь-які іманентні протиріччя було заняттям, м'яко кажучи, невдячним. Тож радянські суспільствознавці, зокрема історики, мусили весь час торочити про стирання граней між містом і селом, досягнення соціальної однорідності радянського суспільства та про відмінності соціалізму розвинутого від того, що розвивався. В історичній науці тоді склалося вельми безглузде становище, коли вчені були приречені урочисто присягти на вірність “марксистсько-ленінській” діалектиці й водночас усіляко уникати її застосування при висвітленні вітчизняної історії новітнього періоду. Напевно, саме ця обставина, а не якісь вади діалектичного методу, призвела до дискредитації цього методу і спонукала багатьох українських істориків шукати після звільнення від ідеологічних кайданів точку опору у всіляких модерністських та постмодерністських течіях.

Водночас деякі сучасні західні вчені часто з успіхом застосовували й застосовують діалектичний метод, більш того – діалектико-матеріалістичну теорію в цілому. Так знаний англійський дослідник у галузі економічної та соціальної історії Е.Хобсбоум з цього приводу

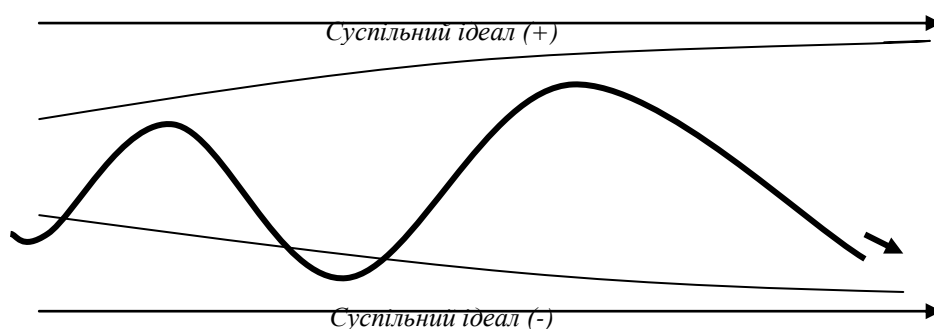
мусив констатувати, що проміж істориками встановилась мовчазна згода щодо застосування досить загальних робочих моделей. Починають, мовляв, вони з матеріального та історичного оточення, переходять до виробничих сил і методів виробництва і потім досліджують структуру відповідних економічних відносин (розподіл праці, обмін, накопичення, розподіл додаткового продукту тощо), потім переходять до соціальних відносин, що обумовлені відносинами економічними. Щодо класів, то, на думку Е.Хобсбоума, їх дослідження є водночас й дослідженням суспільства в цілому, оскільки “клас – це відношення якісно різних” соціальних функцій: експлуатації, панування, підпорядкування.⁶ Як бачимо, йдеться про такі основні конструктивні елементи діалектико-матеріалістичної теорії як визначальна роль способу виробництва у суспільному розвитку та закон боротьби і єдності протилежностей. Щоправда, при цьому деякі історики та економісти іноді уподібнюються відомому мольєрівському персонажеві – пану Журдену, який і не підозрював, що все життя розмовляв прозою.

Вочевидь, після такого вступу до основного змісту статті від її авторів очікують детального і ґрунтовного зображення діалектичного методу, детальних інструкцій щодо його використання, наочних прикладів успішного розв’язання за його допомогою складних суспільствознавчих проблем. Однак у масштабі статті таке навряд чи можна зробити. Обмежимося поки що загальною характеристикою діалектичного методу та висвітленням його взаємозв’язку з наріжними принципами історичної науки – історизму та об’єктивності.

Діалектичний метод розуміється нами як категорія, що охоплює основні складові діалектичної теорії й, відповідно, світогляду, а також діалектичної логіки. Зокрема ми погоджуємося з тим, що розвиток суспільства відбувається за відомими законами діалектики (боротьба та єдність протилежностей, перехід кількісних змін у якісні, заперечення заперечення).

Схематично наше уявлення про діалектику історичного розвитку суспільства показано на малюнку 1. Хвиляста лінія на ньому свідчить про невід’ємність суспільного прогресу від зміни парадигм розвитку. Прямі лінії є асимптотами*, а тому вказують на недосяжність ідеалу соціально-економічної та політичної системи. Знаки “плюс” і “мінус”, якими ми позначили асимптоти, не означають “добре” та “погано”, вони відображають момент протилежності або біполярну сутність світового устрою як джерела руху. Говорячи словами професора Бостонського університету (США) спеціаліста з історіософії Пітера Бергера, обидва полюси не феномени, але фантоми (іншими словами, вони не мали і не мають просторових і часових вимірів). Це теоретичні конструкції. І як такі вони корисні⁷.

Мал. 1. Діалектика суспільного розвитку

Головним двигуном прогресу є протиріччя. Кожне суспільство – і радянське не було винятком – містить у собі протиріччя. Тож пізнання суспільства – це пізнання протиріч, насамперед тих, що визначають вектор суспільного розвитку. Тому діалектичний метод й вимагає показати суперечливий характер будь-яких речей, будь-якого розвитку. Принагідно

зауважимо, що своєрідним відлунням закономірностей суспільного руху є діюча в країнах розвинутої демократії двопартійна політична система, за якої по чергову приходять до влади партії то лівого, то правого спрямування.

Важливо підкреслити, що діалектичний метод не є простим підрахуванням позитиву й негативу, з'ясуванням, чого з них було більше, а чого менше. Він вимагає виявлення суперечливого характеру історичних процесів, явищ, політичних подій, історичних персонажів, аналізу будь-якого суспільства як такого, де іде прихована “боротьба” і співіснування (“єдність”) нового зі старим. Природно, при цьому слід обґрунтовувати свої висновки, користуючись конкретними історичними фактами.

Діалектичний метод призводить до усвідомлення, що жодна зі старих суспільно-економічних формацій і жодна з політичних систем не зникають безповоротно, а тільки відсуваються в певні соціальні ніші. А тому в сучасному світі не такі вже й рідкісні випадки, коли в одному суспільстві співіснують у єдності та протилежності різні формації та окремі уклади. Так, радянське суспільство, на нашу думку, містило в собі на певних етапах історичного розвитку, крім соціалізму, елементи інших формацій, наприклад, рабовласницької (ГУЛАГ) та феодальної (колгоспна кріпаччина 1930-1960-х рр.).

Слід брати до уваги й те, що будь-яке суспільство водночас перебуває у суперечливих відносинах з іншими суспільствами, і ці зовнішні протиріччя подеколи дуже суттєво впливають на процес загострення і форми вирішення внутрішніх протиріч. Наприклад, абстрагуючись від змін в системі міжнародних відносин, від ставлення основних світових політичних сил (“гравців”) до колишнього Радянського Союзу, неможливо раціонально осягнути перехід до так званого “соціалізму” на рубежі 1920-1930-х рр., форсовану індустріалізацію, суцільну примусову колективізацію, формування тоталітарного режиму тощо.

Констатації лише наявності “зовнішньополітичного пресу”, як це інколи робиться у сучасних працях, недостатньо, оскільки сам “прес” та його “тиск” змінювалися. Якщо у 1920-х рр. так звані цивілізовані країни лише спостерігали за розвитком подій у СРСР, очікуючи, що він “загниє” сам по собі, то з середини 1930-х рр. найбільш агресивна їх частина на чолі з Німеччиною вже прямо висувала і переслідувала мету знищення Радянського Союзу і господарського освоєння його території та природних багатств як способу виходу з кризи тодішнього капіталізму. Такий виклик зумовив й відповідну відповідь в контексті можливостей, способу мислення і уявлень тодішнього радянського керівництва і тих соціальних груп, виразником інтересів яких воно було.

Як наслідок – невеличкий протокапіталістичний, квазі-ринковий уклад непівської економіки був ліквідований, а пов'язані з ним соціальні групи – “непмани”, “куркулі”, одноосібне селянство, ремісництво – або трансформувалися в нові соціальні структури, зокрема в структури примусової праці, або навіть були фізично знищені як потенційні посібники ворога у майбутній війні.

У післявоєнний період за наявності певного стратегічного паритету між СРСР та “вільним світом” характер протиріч між суперниками змінювався в бік відходу від концепції військового розгрому “комунізму” до доктрини його “стримування” з одночасним розгортанням пропагандистсько-психологічної війни, що дало свої результати. Саме радянське суспільство, що позбавилося чинника мобілізаційної готовності, виявилось не готовим до нового виклику. Компартійне керівництво країни зосередилося на меті підвищення добробуту населення, але при цьому, по суті, не реформувало економіку. Відтак “несоціалістичний” чи квазі-буржуазний уклад виникає у нас переважно в сфері розподілу і споживання. Відбувається відхід від розподілу відповідно до принципу “за кількістю та якістю праці”, а точніше – від розподілу централізованого, зосереджуваного в руках держави. Щодо сфери виробництва, то тут, як відомо, “несоціалістичний” уклад був представлений значно менше – він в основному уособлювався “шабашниками”, “цеховиками”, “фірмачами”, котрі здебільшого паразитували на державній економіці. Як і передбачав у свій час М.Бердяєв, “російський комунізм” загинув від “шкурництва”, а не від

нового господарського укладу, більш продуктивного і ефективного, ніж планово-директивне господарство⁸. Ключ до розуміння зазначених процесів насамперед слід шукати в діалектичному методі, а не у запозичених у західної “радянології” часів психологічної війни посиленнях на тоталітарний режим, номенклатурний характер влади, утопізм комуністичних ідей тощо.

Діалектико-матеріалістичний метод, на нашу думку, дозволяє задовільно вирішити й таку важливу методологічну проблему, як проблему детермінізму в історії. Хоча причинну обумовленість історичного процесу зазначений метод пояснює насамперед відносинами відтворення матеріальних умов життя, однак водночас він визнає відносну самостійність і власну логіку інших чинників, які обумовлюються економічними не безпосередньо, а лише в кінцевому рахунку. З цим пов’язується і розуміння історичної необхідності й закономірності, хоча сам історичний процес виступає як вірогіднісний, що реалізується через безліч випадковостей.

Характеризуючи пострадянську історіографію з цього пункту бачення, доводиться констатувати, що інколи дослідник і намагається врахувати всю систему детермінантів досліджуваного процесу чи явища, навіть визнає формально вирішальну роль економічного чинника, але в кінцевому рахунку пояснює процес інтелектуально-вольовими чинниками в статусі самостійної випадковості. Скажімо, ті чи інші помилки Центральної Ради та Директорії у період боротьби за національну державу проти більшовизму зовсім не розглядаються як “необхідні”, об’єктивно обумовлені, як одна з форм, у якій виступала закономірність встановлення і зміцнення радянської влади. Хай і небажана, і сьогодні неприйнята для багатьох, та все ж таки закономірність.

Визнання детермінізму вимагає розглядати радянську державність в Україні закономірним наслідком усієї сукупності об’єктивних причин, а не результатом деяких випадковостей та “трагічних” помилок Центральної Ради, зокрема недооцінкою ініціативи колишнього царського генерал-ад’ютанта П.Скоропадського щодо створення регулярного національного війська. Тому, як гадається, сучасну Українську державу нам слід вважати правонаступницею не тільки територій і майна УРСР, але й усієї радянської історії без винятку. Відтак громадяни нашої держави, насамперед молодого віку, мають знати, що у вітчизняній історії минулого століття були не тільки голодомор і репресії, але, наприклад, й врожаї у понад 50 мільйонів тонн зернових.

Людське суспільство (цивілізація) складається як з елементів (підсистем), що являють собою первинні й неподільні складові, так і безлічі взаємодій, взаємовпливів, взаємозалежностей між ними. Причому в цій сукупності є структуроутворюючі елементи і взаємозв’язки, тобто такі, що визначають сутність системи, і випадкові, котрі такої “відповідальності” не несуть. Слід брати до уваги й те, що в тому чи іншому окремо взятому елементі є деякі ознаки, що властиві системі в цілому. Яскравим прикладом цього може служити такий феномен як “радянська людина”. До того ж зазначені ознаки можуть переживати саму систему, втілюючись у особливостях ментальності, психіки, побуту, трудових навичках, політичної активності. Взагалі зрозуміти людину як елемент системи минулого неможливо без вивчення самої системи. Лише знання структури, закономірностей функціонування, розвитку (“життя”) усієї системи дозволяє з’ясувати й комплекси мотивів поведінки окремої особи.

Місце і роль кожної конкретної особи в розвитку соціальної системи, окремих підсистем різні. Є історично значимі особи (“великі”, “історичні”, “герої”) і безликі маси (“натовп”), чії дії описуються за допомогою загальних мотиваційних комплексів і які можуть бути визначені за допомогою таких обґрунтованих М.Вебером та іншими позитивістами понять як “ідеальні типи”. У сукупності і у взаємозв’язку вони утворюють, так би мовити, “модель реальності” і не можуть бути зведеними до конкретно існуючих осіб чи тих, що існували, та їх конкретних дій. Ці “типи” виступають “спільними знаменниками” сукупностей осіб, об’єднаних однорідними рисами різного походження і слугують у науковому аналізі меті впорядкування багатоманітної реальності і перетворення інформації в

знання про неї.

Власне, теж саме робить і мистецтво, але притаманними йому, художніми, а не логічно-аналітичними засобами. Зрозуміло, що герой художнього твору – це певний соціальний тип, а не особа, яка реально існувала чи існує.

Щодо “великих людей”, то їх роль полягає у створенні різноманітними засобами тих мотивів, стимулів, в яких відчувається загальна і об’єктивна необхідність. У поєднанні їх через не зовсім зрозумілі механізми з “масами”, “простими”, “пересічними” людьми, у здійсненні управлінського впливу на них за допомогою різних ресурсів. У творенні цих ресурсів, особливо інтелектуальних, інформаційних, організаційних.

Однак й “маси” не є пасивними об’єктами впливу. Вони мають певні ознаки суверенності, створюючи своєю діяльністю умови функціонування системи, визначаючи межі діяльності “існуючих осіб”, “героїв”. У цьому саме й полягає вирішальна роль народних мас в історії, а не в тому, що вони обов’язково вирішують якісь суспільні питання в кожному конкретному випадку.

Тобто і “герої”, і “маси” перебувають у системній єдності. Однак, якщо “герої” достойно відображені в історичних джерелах, що дає можливість створювати їх наукові біографії (важливе, між іншим, завдання історичного дослідження), то “простих людей” у історичному дослідженні можна відтворити у формі соціальних типів (“ідеальних”), не забуваючи, що саме вони – головні актори історичного процесу. Тобто, якщо досліджувати як наукову проблему, наприклад, колективізацію чи голодомор 1932-1933 рр., то основну увагу в аналізі слід приділяти не намірам чи мотивам Сталіна та “оточення”, а саме мотиваційним комплексам масових типів. Їх, ясна річ, багато, однак для цілей аналізу можливо обмежитися провідними: робітниками, які взяли участь у вказаних подіях: міськими та сільськими партійцями, комсомольцями, комнезамівцями, піонерами, депутатами сільських та інших рад тощо. Тоді, ймовірно, більш зрозумілими будуть цілі й мотиви різних ланок партійного й державного апаратів, зрештою і керівної верхівки.

Отже, суспільство є найскладнішим організмом, і досліджувати його у динаміці, у процесі розвитку і взаємодій неможливо, користуючись лише формальною логікою. Тут потрібна логіка діалектична, яка вимагає при історичному дослідженні дотримання наступних основних правил: 1) Не існує позитиву без негативу. Якщо бачиш позитив, шукай негатив і навпаки; 2) Немає явищ без причин. Якщо відомі наслідки, знайди їх причини та передумови; 3) Досліджуєш рух – досліджуй його початок, етапи і кінцеву мету; 4) Кожна дія породжує протидію, знайди її; 5) Судження про будь-яке явище може бути помилковим, якщо не врахувати всіх обставин, слід дошукатися останніх. Утім, у ще більш стислій формі зазначені правила виклав у свій час В.І.Ленін: “...не забувати основного історичного зв’язку, дивитися на кожне питання з точки зору того, як відоме явище в історії виникло, які головні етапи в своєму розвитку це явище проходило, і з точки зору цього його розвитку дивитись, чим дана річ стала тепер”⁹.

У літературі радянських часів наведену цитату помилково було прийнято використовувати для визначення принципу історизму, що, мабуть, можна пояснити тісним взаємозв’язком цього принципу історичної науки з діалектикою. Про цей взаємозв’язок мова буде йти далі. А поки що про саму сутність принципу історизму. Цей принцип, на наш погляд, неприпустимо трактувати занадто широко. Наприклад, як: а) необхідність врахування конкретних історичних умов; б) розгляд усіх явищ в русі та розвитку; в) опір на історичний досвід і уроки історії.¹⁰ Адже, якщо звернутися до будь-якого тлумачного словника, то пересвідчимось, що слово “принцип” пов’язується з однією ідеєю, а не декількома. Так, згідно зі словником В.І.Далія, принцип, – це наукове або моральне начало, основа, від якої не відступають.¹¹ Словник української мови під редакцією І.К.Білодіда (1976 р.) тлумачить “принцип” як основне вихідне положення якої-небудь наукової системи, теорії, ідеологічного напрямку.¹² На наш погляд, найбільш точно і лаконічно принцип історизму визначив М.М.Карамзін. Пояснюючи, чому княгині Ользі не завадило іменуватися не тільки великою, але й святою, попри те, що вона без суду і слідства покарала на смерть древлян,

великий російський історик зазначав: “Ми мусимо судити про Героїв минулого за звичаями й мораллю їхнього часу”¹³.

Керуючись принципом історизму, досліднику слід характеризувати того чи іншого політичного діяча, ту чи іншу державну інституцію, зокрема радянської доби, під кутом зору того, що вони зробили і могли зробити в тих конкретних історичних умовах, а не у площині можливостей, що відкриває демократична, правова держава та ринкова економіка. У цьому зв’язку, до речі, навряд чи можна визнати слушними твердження Р.Конквеста – автора історичного бестселера “Жнива скорботи”, а також деяких його українських та російських епігонів про те, що в 1920-1930-ті рр. у СРСР слід було здійснювати технічну реконструкцію народного господарства виключно методами товарно-ринкової економіки, зокрема за допомогою податкової політики. Тут виникають деякі запитання: а звідкіля більшовицьке керівництво могло отримати знання про товарно-ринкові, капіталістичні механізми? Яким чином нова влада могла так швидко опанувати тонкощі податкової політики, якщо в Росії ніколи не існувало справжньої податкової політики? Адже на відміну від європейських країн, де податки давно розглядалися як природна плата за цивілізованість, в Росії податки завжди “стягалися” на користь панівного класу, причому у фактично примусовій формі.

Імовірно, приводів для подібних заперечень могло б бути значно менше, якби історики завжди дотримувалися принципу, який вимагає від них усвідомлення сутності досліджуваної епохи, вміння подивитися на процеси, події, їх учасників як очевидцям, принципу, який формує звичку давати оцінку тому, що відбувалося в минулому, з точки зору тих законів, традицій, знань. І тут ніяк не обійтись без діалектики. Адже завдяки діалектичному методу думка дослідника весь час рухається і від минулого до сучасного, і від сучасного до минулого. У минулому історик знаходить зародки сьогодення, а у сьогоденні – майбутнього. З позицій сучасності глибше розуміється сутність процесів минулого. В історії, як також стверджує діалектика, немає абстрактних істин – вони завжди конкретні. Отож, скажімо, не є незмінними такі поняття як “більшовицька диктатура”, “номенклатура”, “тоталітарний режим” тощо. У 1920-ті рр. компартія – це одне, у 1930-ті – це друге, у 1970-ті – це третє, у наш час – зовсім інше, протилежне.

Якщо принципи історизму можна порівняти з віртуальною машиною часу, то принцип об’єктивності – з поліграфом (“детектором брехні”). Принцип об’єктивності вимагає від історика певної виваженості та якомога більш повного і ретельного віддзеркалення *типових* для досліджуваної епохи і уособлених в діяльності та вчинках “героїв минулого” явищ, подій, тенденцій, процесів, обставин. Натомість з принципом об’єктивності несумісні будь-які спроби висмикування з ланцюга фактів окремих з них заради доведення своєї гіпотези, як це наприклад робить В.Суворов (Резун). “Наука має стверджувати те, що є, а не те, що має бути”, – імовірно, міг би заперечити йому при нагоді відомий філософ, політолог і соціолог М.Вебер.¹⁴

Як приклад явного порушення принципу об’єктивності можна взяти й деякі сюжети з наших підручників з вітчизняної історії. Ось, скажімо, у підручнику з новітньої історії України, написаному авторським колективом під керівництвом А.Г.Слюсаренка, на сторінці 354 стверджується, що УПА намагалася ствердитися у Другій світовій війні як “третя сила”, що воює на два фронти, з двома тоталітаризмами. Про це, мовляв, свідчить й статистика: у жовтні–листопаді 1943 р. УПА провела 47 боїв проти німців і 54 бої проти радянських партизанів¹⁵. Однак чи можуть наведені статистичні дані сприяти зображенню об’єктивної картини подій? Адже, по-перше, УПА виникла у листопаді 1942 р., війна з німцями продовжувалася до травня 1945 р., і невідомо, наскільки репрезентативною є статистика боїв за два місяця. По-друге, така статистика нічого не вказує на внесок УПА у кількісних вимірах у розгром гітлерівської Німеччини, у боротьбу зі сталінським тоталітаризмом, про жертви у цій боротьбі. По-третє, абсолютно не береться до уваги порівняльний аналіз реальної загрози, яку становили для українського народу як нації гітлерівський “Рейх” і “Радянський Союз”, чого вимагає вже діалектика. Як же можна без урахування такого важливого чинника як імовірні наслідки дій, відповісти на запитання,

проти кого насамперед боролася наша “третья сила”, захищаючи український народ. Скажімо, польська Армія Крайова (АК) теж претендувала на роль третьої сили. І для визнання істинності судження, що вона саме такою і була, є достатньо підтверджень. По-перше, АК підпорядковувалася польському урядові у вигнанні, який був визнаний всіма воюючими націями. По-друге, вона втратила в боротьбі з німцями кожного четвертого свого вояка, а головне, завдала ворогові досить відчутної шкоди. По-третє, визначивши Німеччину головним ворогом, АК проводила досить обмежені операції проти прокомуністичних формувань та радянських військ і невдовзі по закінченню війни, переконавшись у неможливості повалити прокомуністичний уряд, припинила збройну боротьбу. Саме тому, як відомо, в Польщі, на відміну від України, не було ніяких проблем з визнанням “третьої сили”, в даному випадку АК, дійсною учасницею другої світової війни і визволення країни від німецько-фашистських окупантів.

Певна річ, заради досягнення об’єктивності історик не може дозволити собі відобразити нескінченне число фактів. Він, за словами знаного на Заході фахівця з методології історії Т.Шидера, зв’язаний з об’єктом свого дослідження тією мірою об’єктивності, яка необхідна для його роботи.¹⁶ Інакше кажучи, підбір типових фактів здійснюється в межах того чи іншого сюжету, об’єкту і предмету дослідження. Однак при цьому важливо, щоб і ті факти, що залишилися “за дужками”, також малися на увазі, були враховані при визначенні достовірності використаних фактів.

Останнім часом у зв’язку з визнанням в історичному дослідженні “суб’єктивної компоненти” робляться спроби поставити на один щабель з принципами історизму та об’єктивності інші принципи, зокрема ціннісний підхід. Наприклад, у навчальному посібнику з методології за редакцією О.М.Алпеева з останнім підходом пов’язується реалізація таких соціальних функцій історії як соціальна пам’ять, виховна та ідеологічна¹⁷. Шкода, що деякі науковці не розуміють елементарної речі – різниці між принципом, яким слід свідомо користуватися істориком, і тенденцією, яка об’єктивно присутня в будь-якому історичному творі.

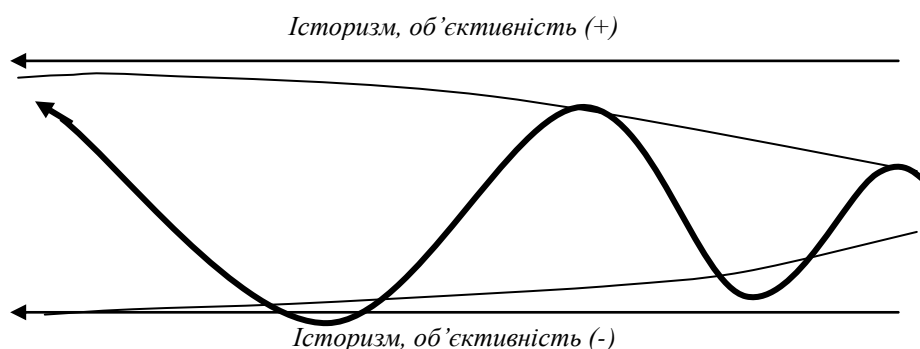
Дійсно, як би палко історик не прагнув вжитися в минулий час, керуватися його законами, так би мовити, розчинитися в натовпі своїх далеких чи близьких предків, він все одно буде дивитися на те, що відбувалося колись, з позицій досвіду, набутого усіма прийдешніми поколіннями. Так само, як би щиро історик не хотів стати безпристрасним суддею, він обов’язково буде судити “героїв минулого” більшою чи меншою мірою відповідно до своїх політичних та інших пристрастей. Ще В.Й.Ключевський слушно зауважував з цього приводу, що вибір і оцінка явищ у історика–магометанина будуть завжди не тими, що зустрічаємо в історика–християнина. Над істориком, як і над кожною свідомою людиною, завжди тяжіють класові, національні, конфесійні інтереси та політичні уподобання¹⁸. Якщо йдеться про новітню епоху, то важко, наприклад, навіть припустити, щоб колись повністю співпали оцінки подій другої світової війни в західній та вітчизняній історичній літературі. Певна річ, з цього не слід робити трагедії. Свого часу відомий американський історик Р.Конквест слушно зауважив, що з боку дослідника було б щирим визнати, що у нього є власна, особиста точка зору, яка і змушує його вивчати дану подію, до того ж вивчати якомога більш об’єктивно. В свою чергу, наявність своєї позиції в зображенні події, далі зазначає Конквест, передбачає, що можливі інші підходи¹⁹. Все це так. Наявність різних точок зору, «суб’єктивної компоненти», є необхідною умовою і для так званого “дискурсивного” використання нашого розуму у пошуках істини. Теорію дискурсу обґрунтовував свого часу Дж.Хабермас. Але він водночас висував декілька основних правил такого методу (дискурсу). Серед них, зокрема, здатність слідувати за аргументами і бажання підкорятися “силі кращого аргументу”. Крім того, ми маємо взаємно визнавати один одного в якості і розумних, і водночас індивідів, що помиляються. Ми маємо бути достатньо розумними, щоб виявити здатність слідувати за аргументом і помилятися таким чином, щоб можна було вчитися на помилках. Всезнаючий оракул може повчати, але він не здатний аргументувати. Для нього не існує нічого, що можна було б обговорювати²⁰.

Таким чином, в теорії дискурсу є певний нормативний елемент – рівноправ'я учасників. Однак саме рівноправ'я учасників, на нашу думку, поки що немає в сучасному пізнавальному процесі в Україні. Панує фактично одна схема нової та новітньої історії України – така ж інваріантна і імперативна, якою колись була так звана марксистсько-ленінська історія. На нашу думку, причина цього в тому, що в якості провідної складової теоретико-методологічної парадигми пропагується національна ідея у її найбільш абстрактному і метафізичному вигляді.

Отож, до принципів історизму та об'єктивності слід ставитися як до ідеалу, до якого слід обов'язково прагнути в науковому історичному дослідженні. Без об'єктивності та історизму історична праця нічого не варта. Однак при цьому необхідно усвідомлювати, що цей ідеал є недосяжним, як недосяжні абсолютна ідея, річ у собі тощо.

Процес історичного пізнання зображений на малюнку 2. Хвиляста лінія відображає суперечливий характер історичного пізнання. Вона наближається до прямих ліній–асимптот, що означають історизм та об'єктивність.

Мал.2. *Діалектика історичного пізнання*

Водночас, як видно на малюнку, об'єктивне віддзеркалення минулого може мати протилежні оцінки, що обумовлено діалектичним характером розвитку суспільства. Історичне пізнання хоча і йде у зустрічному напрямку щодо розвитку суспільства, але повністю відбиває діалектику останнього, а тому уподібнюється йому на малюнку.

У цьому контексті – і не більше того – можна погодитися з дніпропетровським істориком В.В.Підгаєцьким, який стверджує у своєму навчальному посібнику, що “Історія – це не лише те, що було насправді, але й наші уявлення про те, що було”²¹. Саме цією обставиною, до речі, пояснюються періодичні ревізії, переосмислення історичної спадщини. Вони обумовлені не тільки міркуваннями кон'юнктурного гатунку, але й соціальним прогресом, що відбувається об'єктивно. Закон боротьби і єдності протилежностей тут діє через полярність суспільних оцінок щодо якихось явищ в історичному минулому.

Тільки на перший погляд може здатися, що ставлення до тих чи інших історичних персонажів і подій має винятково суб'єктивний характер. У дійсності більшість наших оціночних суджень щодо минулого обумовлена парадигмами суспільного розвитку. Скажімо, з позицій формальної логіки апології гетьмана І.С.Мазепи творяться на догоду тій частині української політичної “еліти”, котра у своєму першому політичному житті заповзятливо служила “імперському” центру, а у другому перейнялася євроатлантичним вибором. Однак діалектичний підхід призводить до розуміння, що використання зазначеної історичної аналогії є одним з проявів об'єктивних процесів у суспільстві, ця вельми прозора аналогія обумовлена утворенням Української держави.

Можливо, кожна спроба переосмислення минулого і дає зайвий привід декому для скептичного ставлення до історичної науки: мовляв, це не наука, а політика, що повернута в минуле. Однак у тих, хто робить подібні закиди, для початку спитаймо: а чому особисто він, подібно до переважної більшості українських громадян, висловився у березні 1991 р. на

референдумі за збереження СРСР, а вже у грудні цього ж року – за незалежність України? І, поза сумнівом, обидва рази зробив це з великою ширістю.

Проблема полягає в тому, щоб відокремити те, що породжено тільки кон'юнктурою, від того, що є результатом наукового пошуку, наслідком діалектичного характеру самого суспільного пізнання. І тут важливо усвідомити, що діалектичне протиріччя – не тільки в об'єкті пізнання, але й у суб'єктивній логіці самого мислення. Оскільки суспільне пізнання розвивається за законами діалектики, то кількісне накопичення фактичних знань рано чи пізно призводить до якісного “прориву”, тобто до перегляду минулого, нових теоретичних узагальнень. А стара теоретична концепція, в свою чергу, входить у відношення протиріччя з новими концепціями. Таким чином й відбувається рух пізнання, обумовлений об'єктивними причинами. Відтак є цілком закономірним, що кожна нова генерація істориків переосмислює минуле, історію, збагачуючи й доповнюючи зміст раніше створеного знання. Тобто тут, очевидно, маємо справу із своєрідним “запереченням заперечення”.

Відповідним чином з'являються нові оцінки минулого. Зокрема те, що раніше однозначно й беззастережно визначалося як “будівництво соціалізму”, “соціалізм розвинутий”, “перша стадія комунізму”, так уже не визначається. Інші оцінки даються входженню Західної України до Радянської України в 1939 р. Зараз стало більш зрозумілими, що колективізація в Західній Україні мала значно більший експропріаційний характер щодо селянства, ніж у свій час в Радянській Україні. Адже, на відміну від останньої, тут ще з реформи 1848 р. більшість селян стала власниками своїх земельних ділянок (хоча й невеликих), а не користувачами, як після реформи 1861 р. у Наддніпрянщині. Тому й традиції приватної власності на Галичині були значно міцнішими, ніж у підросійській та радянській Україні. Колективізація хоча й “підсолоджувалася” тут розбудовою промисловості та створенням широкої мережі закладів культури і освіти, однак носила більшою мірою примусовий характер, сприймалася з більшою ворожістю галичанами, ніж раніше їхніми наддніпрянськими етнічними “братами”.

Разом з тим не слід забувати, що заперечення має бути діалектичним, тобто поєднуватися із “зняттям”, збереженням позитиву, всього того, що пройшло перевірку часом на “детекторі брехні”. Що б там не писали, а численна радянська історіографія залишила після себе корисну спадщину. Бодай у вигляді накопиченого, певною мірою систематизованого, введеного до наукового обігу багатого фактичного матеріалу.

Таким чином, між діалектичним способом та наріжними принципами історичної науки є безпосередній зв'язок. Діалектичне мислення неможливе без почуття історизму і прагнення до об'єктивності. З іншого боку, історизм і об'єктивність забезпечуються завдяки діалектичному методу.

Діалектичний метод належить усій науці, а принципи історизму та об'єктивності лише царині історії, а тому, як вважається, належать до другого рівня методології²². Проте, на наш погляд, взаємини між ними дещо більш складні, ніж відносини субординації. Якщо діалектика – це один із способів мислення історика, то принципи історизму та об'єктивності являють собою ідеал, до якого мусить прагнути історик. Історична праця, що позбавлена історизму та об'єктивності, нічого не варта. Ступінь наближення до історизму та об'єктивності визначає головний критерій науковості історичного твору, його відміну від публіцистики та художнього твору.

Немає ніяких підстав вважати вичерпаними можливості діалектичного методу. Більш того, автори статті глибоко переконані, що сьогодні, коли відбувається процес переосмислення нашого минулого, діалектичний метод конче потрібен історикам, як ніколи раніше. Саме завдяки цьому методу можна здійснити прорив у дослідженнях з новітньої вітчизняної історії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Біблія.– Еккл.– 1.9.; 2. Ключевский В.О. Дневники и дневниковые записи // Соч.: В 9 т.– М., 1990.– Т.IX.– С.307; 3. Поляков А.Н. К проблеме общественных формаций // Вопросы философии.– 2003.– №6.– С.13; 4.

Дьяков В.А. Методология истории в прошлом и настоящем.– М., 1980; Иванов В.В. Соотношение истории и современности как методологическая проблема.– М., 1975; Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования.– М., 1987; Косолапов В.В. Методология и логика исторического исследования.– К.,1977; Ракилов А.И. Историческое познание.– М., 1982; 5. Зиновьев А.А. Коммунизм как реальность.– М., 1994.– С.49; 6. Бергер П.Л. Капіталістична революція: п'ятдесят пропозицій щодо процвітання, рівності і свободи.– К., 1995.– С.39; 7. Хобсбоум Е. От социальной истории к истории общества // Философия и методология истории.– М., 1970.– С.304–305; 8. Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма.– М., 1990.– С.120; 9. Ленін В.І. Про державу // Повн. збір. тв.– Т.39.– С.63; 10. Якунин В.К., Болебрух А.Г. Методология истории: поиск новых основ // Грані.– 2000.– №2.– С.5; 11. Толковый словарь живого великорусского языка В.Даля.– СПб.-М.,1882.– Т.3.– С.431; 12. Словник української мови / Під ред. І.К.Білодіда.– К., 1976.– Т.7.– С.693; 13. Карамзин Н.М. История государства Российского.– М., 1988.– Кн.І.– Т.І.– С.100; 14. Вебер М. «Объективность» социально-научного и социально-политического познания // Избр. произв.– М., 1990.– С.354; 15. Слюсаренко А.Г. Новітня історія України: Навч. посібник.– К., 2002.– С.354; 16. Шидер Т. Различия между историческим методом и методом социальных наук.– М., 1970.– С.51; 17. Методология истории /Под ред. А.Н.Алпеева.– Мн., 1996.– С.159; 18. Ключевский В.О. Методология русской истории // Соч.: В 9 т.– Т.VI.– С.72; 19. Конквест Р. История: как и почему? // Коммунист.– 1980.– №17.– С.114; 20. Скирбекк Г., Гилье Н. История философии.– М., 2001.– С.781; 21. Підгаєцький В.В. Основи теорії та методології джерелознавства з історії України ХХ століття. – Дніпропетровськ, 2001. – С.17; 22. Маслов Н.Н. Марксистско-ленинские методы историко-партийного исследования.– М., 1983.– С.10.